

СУЧАСНА НАУКОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ: СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА, ФУНКЦІОНУВАННЯ

УДК 81'366.58

ПРОБЛЕМИ ВЖИВАННЯ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ МОВІ

Вакуленко Максим Олегович,

канд. фіз.-мат. наук, ст. наук. співроб.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто особливості семантики та вживання українських віддієслівних іменників у науковій мові. Показано, що категорія виду на віддієслівні іменники не переноситься.

Ключові слова: дієслово, іменник, термін, вид.

Висока словотвірна спроможність українських дієслів є джерелом утворення чималої кількості іменників, які доволі легко термінологізуються і стають важливими елементами тих чи інших терміносистем. Важливим завданням науки термінології є чітке й природне розмежування понять, які виражаються похідними від певного дієслова іменниками, та встановлення відповідності між формою та змістом таких термінів. Це зумовлює *актуальність* теми дослідження. *Метою* цієї праці є з'ясування семантичних і граматичних особливостей віддієслівних іменників залежно від їх морфемного складу щодо вживання цих іменників у терміносистемах української наукової мови. *Об'єктом* дослідження є віддієслівні іменники, *предметом* – морфемний склад і значення цих іменників. *Наукова новизна* роботи полягає в тому, що встановлено значення дій різної тривалості та явища, яких надають віддієслівним іменникам різні фінали. У цій статті ми з'ясуємо семантичне навантаження різних фіналей віддієслівних іменників та його зв'язок із видом вихідного дієслова.

Для правильного вживання термінів, утворених від дієслів, їх необхідно чітко класифікувати, розрізняючи явище та дії різної тривалості та повторюваності. У точних науках – зокрема, у фізиці – вкрай важливо розрізняти явище і дію, а дію – за її тривалістю та повторюваністю. Ці поняття часто плутають, а сучасні словники, на жаль, не приділяють їм належної уваги.

В українській мові склалася доволі потужна тенденція вживання віддієслівних іменників у певних значеннях.

З одного боку, є певне протиставлення форми з нульовим закінченням (чи форми з закінченням *~а*) та форм із фіналлю *~ння*: *уява* (багата) – *уявлення* (про атом); *зсув* (частоти) – *зсування* (з місця); *розтяг* (бруса) – *розтягнення* (зв'язок) – *розтягування* (еспандера); *склад* (заводський) – *складання* (повноважень); *зріз* (поперечний) – *зрізання* (квітів); *промова* (урочиста) – *промовляння* (пошепки); *напруга* (електрична) – *напруження* (механічне); *зворот* (фразеологічний) – *звернення* (до Президента) – *звертання* (виділяється комами); *прийом* (урочистий; у боротьбі; в художньому слові) – *прийняття* (рішення) – *приймання* (саджанців); *розв'язок* (як результат) –

розв'язання (як послідовність дій); *сполука* (хімічна) – *сполучення* (водне). У мові доволі поширеним є явище, коли певна фіналь (чи її відсутність) поступово призводить до зміни початкової семантики слова.

Яких особливостей значень надають слову нульове закінчення та закінчення *~а*? Для прикладу розглянемо віддієслівний іменник *гра*. *Це просто гра на публіку* – короткочасна дія. *Сьогодні гра в команди не клеїться* – тут ідеться про дію в її розгортанні. *Гра цього актора завжди викликає захоплення* – мова йде про узагальнення різноманітних дій. Особливо яскраво це узагальнення дій відчувається в терміні *теорія ігор*. Отже, така форма зовсім не завжди описує результат якихось дій. Дослідження значень цього та наведених вище прикладів наводить на висновок, що форми з нульовим закінченням чи закінченням *~а* позначають не лише наслідок різноманітних дій, які описуються іменниками на *~ння*, а й певне узагальнення цих дій (чи процесів).

Проаналізувавши тлумачний словник [Бусел 2001, 1421, 997], який трактує явище як "зовнішній вияв сутності предметів, процесів", а процес як "послідовну закономірну зміну станів", будемо співвідносити такі форми з *явищем*. Під поняттям *явища* ми тут розуміємо сукупність, узагальнення, наслідок чи передбачення різноманітних дій.

Щодо вживання суфікса *~к~*. З одного боку, є багато прикладів, які підтверджують важливість цього суфікса: *постановка* (а не *постанова*), *підставка* (а не *підстава*), *посадка* (літака, дерев – а не *посада інженера*), *присадка*, *духовка*, *ложка*, *перепідготовка*, *промовка* (та, що про вовка – а не *промова*), *заготовка*, *перловка*, *домівка*, *довідка*, *кінцівка*, *очистка*, *засвітка*, *згортка*, *звичка*, *відсічка*, *згадка*, *зарядка*, *вказівка*, *стрижка*, *гарячка* (а не *гаряча*), *заставка* (а не *застава*), *чарунка*, *правка* (коректорська). З іншого боку, фіналі *"~ка"* та *"~ння"* надають слову різних значень: *затримка* (процесу – на протипагу *затриманню злочинця*), *витримка*, *казка* (на протипагу *казанню*), *в'язка* (на протипагу *в'язанню*), *пробіжка* (а не *пробігання*), *думка* (на відміну від *думання*), *позначка* (на протипагу *позначенню*), *складка* (на протипагу *складанню [іспитів]*), *ставка* [наукова] (на протипагу *ставленню до людини*), *виставка* (на протипагу *виставленню*), *вставка*, *мовчанка* (на протипагу *мовчанню*), *стоянка* (на відміну від *стояння*), *знижка* (цін, а не *зниження температури*), *розтяжка* (у гімнастики – на протипагу *розтягненню зв'язок чи розтягуванню майна*), *врізка* (на протипагу *врізанню*), *описка* (на протипагу *описанню*), *записка*, *зупинка*, *підбірка* (на протипагу *підбиранню*), *вибірка* (на протипагу *вибиранню*), *виїздка* (на протипагу *виїжджанню*). Як бачимо, слова з морфом *~ка* мають глибоке коріння в нашій мові, і їх заміна іншими формами призвела б до спотворення змісту. Тому ми погоджуємося з висновками праці [Пілецький 1994, 83], що і цей тип віддієслівних похідних має перспективу в українській науковій мові.

З іншого боку, є певні відмінності у значеннях слів із фіналями *~ення*, *~ання/~яння*, *~ування/~ювання*.

Від дієслів доконаного виду утворюються іменники певного морфологічного складу: найчастіше – з префіксом і фіналлю *~ення*, рідше – з префіксом і фіналлю

~ання/~яння та з фіналлю ~ття: відхилення, відведення, зникнення, з'єднання, поширення, прийняття, взяття.

На сьогодні недоконаний вид приписується дієсловам із суфіксами ~а~/~я~ та ~ува~/~юва~ (а також дієсловом *жити*, *бити*, *бути* і т.п.). Наприклад, у російсько-українському тритомнику [Білодід 1968] такі слова, як *відхилити* та *відхилювати* тощо не розрізняються за значенням. Втім, семантичні відмінності тут можна знайти. Додатковий морф ~ув~/~юв~ означає якусь додаткову якість поняття. Отже, якщо слово допускає вживання обох суфіксів – ~а~/~я~ та ~ува~/~юва~ – то останній має вносити значення доповнення, видозміни відносно першого. Єдиною можливою видозміною недоконаного виду є так званий поєднаний, або доконано-недоконаний вид – коли відповідна дія є в цілому недоконаною, але складається з низки доконаних і, можливо, недоконаних.

Отже, від дієслів недоконаного виду утворюються іменники з фіналлю ~ання/~яння: *позначання, відхилення* (а також із фіналами ~іння, ~ття: *водіння, шипіння, шиття, каяття*); а від дієслів поєднаного виду утворюються іменники з фіналлю ~ування/~ювання: *позначування, відхилювання*.

Принагідно нагадаємо, що позаяк в українській мові немає дієслів, які закінчуються на ~овати, то нещодавно створені іменники з фіналлю ~овання (*угруповання, устаткування, припасовання* тощо) суперечать українському словотвірному механізму і тому не є природними.

Відкритим є питання, чи переноситься категорія виду на іменники. Наші міркування з цього приводу розвиваються з відповідних теоретичних положень "Російсько-українського словника фізичної термінології" [Вакуленко 1996, 31-32].

З одного боку, як відзначено у [Вихованець 2004, 45], "за семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними показниками іменник і дієслово являють собою центральні (основні) частини мови". Крім того, дієслово та іменник є ще й особливими частинами мови. Існує певне протиставлення їх ознак – як у поняттях інь і ян. Поєднуючись у реченні, ці протилежності доповнюють одне одного. Таким чином, доконаний вид дієслова трансформується в разову (або короткочасну) дію відповідного віддієслівного іменника, недоконаний – у тривалу дію, доконано-недоконаний – у повторювану. Ми тут унікаємо нечіткого словосполучення "багаторазова дія": адже й одного разу може бути багато, і тисячі разів може бути мало. Це дає підстави вживати вираз "повторювана дія" – якщо йдеться про дію, повторену принаймні двічі. Разова дія, описувана іменником, узгоджується з доконаною формою дієслова, тривала – з недоконаною, а повторювана – з поєднаною. Тобто якісна ознака предметності (описується іменником) поєднується з кількісною ознакою дії (описується дієсловом).

З іншого боку, у дієсловах чітко проявляється протиставлення доконаності та недоконаності дії: кожна недоконана форма (а також доконано-недоконана) має відповідник доконаного виду: *давати* – *дати*, *стукотіти* – *стукотнути*, *думати* – *подумати*, *ходити* – *сходити* тощо. Таке протиставлення відсутнє у віддієслівних іменниках, оскільки ряд дієслів доконаної форми не має похідних іменників: є *давання*

(<давати), але немає "дання" (<дати); є входження (<входити), але немає "увійдення" (<увійти); є кидок, кидання (<кидати), а немає "кинення" (<кинути); є пірнання (<пірнати), немає "пірнення" (<пірнути); є пригортання (<пригортати), немає "пригорнення" (<пригорнути), є грюкання (<грюкати), немає "грюкнення" (<грюкнути). Функції відсутнього іменника виконує його "колега", утворений від недоконаного дієслова. Ще яскравіше ця "взаємозамінність" виражена в російській мові, де не всі можливі словотвірні суфікси є активними: тут є "расширение" (<расширить), немає "расширяние" (<расширять); є "отклонение" (<отклонить), немає "отклоняние" (<отклонять); є "решение" (<решишь), немає "решание" (<решать); є "выращивание" (<выращивать), немає "выращение" (<вырастить). Тому віддієслівні іменники втрачають ознаку виду.

До речі, немає також протиставлення доконаності – недоконаності у дієприслівниках і дієприкметниках (вони утворюються з дієслів). Дієприслівники мають час (теперішній і минулий), який корелює у деяких випадках із недоконаною та доконаною формою дієслова, з якого вони утворені: *розбирати* (недок.) / *розібрати* (докон.) – *розбираючи* (тепер. час) / *розібравши* (мин. час). Але не можна стверджувати, що дієприслівники мають вид: адже, наприклад, існують дієприслівники минулого часу *давши*, *виконавши* (відповідають на питання "що зробивши?"), але немає "недоконаних" дієприслівників "дававши", "виконувавши" (відповідно до гіпотетичного питання "що робивши?").

Дієприкметники – так само, як іменники – можуть утворюватися далеко не від усіх дієслівних форм. Тільки тут не мають дериваційної здатності вже деякі недоконані дієслова. Є дієприкметник *даний* (<дати), немає "*даваний*" (<давати); є *зрозумілий* (<зрозуміти), немає "*розумілий*" (<розуміти); є *подоланий* (<подолати), немає "*доланий*" (<долати); є *забутий* (<забути), немає "*забуваний*" (<забувати); є *взятий* (<взяти) і *забраний* (<забрати), немає "*браний*" (<брати).

Про відсутність протиставлення доконаності – недоконаності у віддієслівних іменниках свідчить і те, що іменники, утворені від доконаної та недоконаної форм дієслова, іноді дуже розходяться у своїх основних значеннях. Так, від доконаних форм *зберегти*, *віднести*, *розтягнути*, *звернутися*, *повернути(ся)* утворені іменники *збереження* [енергії], *віднесення* [вітром], *розтягнення* та *розтяжка* [зв'язок], *звернення* [до Президента], *повернення* [назад] відповідно; від недоконаних форм цих же дієслів *зберігати*, *відносити(ся)*, *розтягувати*, *звертатися*, *повертати(ся)* – іменники *зберігання* [нафтопродуктів], *відношення* [чисел], *розтягування* [майна], *звертання* та *зворот* [у реченні], *повертання* та *поворот* [на певний кут].

І, нарешті, дієслова завжди мають виразні формальні ознаки виду. Наприклад, суфікс *~ва~* надає дієсловам недоконаного виду: *дати* (док.) – *давати* (недок.), *стати* (док.) – *ставати* (недок.). Суфікс *~ну~*, а також переважна кількість префіксів надають доконаного виду: *гойдати* (недок.) – *гойднути* (докон.), *грюкати* (недок.) – *грюкнути* (докон.); *хилити* (недок.) – *схилити*, *перехилити*, *похилити*, *нахилити* (докон.). Якщо префікс надає доконаності, то суфікси *~а~/~я~*, *~ва~*, *~ува~/~юва~*, *~овува~* "повертають" недоконаність: *хилити* (недок.) – *відхилити*

(докон.) – *відхиляти* (недок.) / *відхилювати* (док.-недок.); *шити* (недок.) – *зашити* (докон.) – *зашивати* (недок.); *містити* (недок.) – *розмістити* (докон.) – *розміщати* (недок.) / *розміщувати* (док.-недок.); *порядкувати* (недок.) – *підпорядкувати* (докон.) – *підпорядковувати* (докон.-недок.).

Від дієслів доконаного виду (які закінчуються переважно на *-ити*) найчастіше утворюються іменники з фіналлю *-ення*: *відхилити* – *відхилення*, *виробити* – *вироблення*, *звести* – *зведення*, *змістити* – *зміщення*. Проте цей морф виникає і в іменниках, утворених від дієслів недоконаної форми: *вести* – *ведення*, *знаходити* – *знаходження*, *наводити* – *наводження*; *відноситися* – *відношення*. Отже, і формальні ознаки, які могли б недвозначно вказувати на вид, у віддієслівних іменниках відсутні.

Таким чином, немає достатніх підстав переносити категорію виду дієслова на утворений від нього іменник – адже це спотворює семантичне навантаження відповідних словотвірних суфіксів і збіднює мову.

Якщо якої-небудь форми не існує в мові, то замість неї уживається інша. На позначення явища замість форми з нульовим закінченням чи закінченням *-а* найчастіше "позичається" форма з *-ення* (*-ття*), рідше – з *-ання/-яння*, яка утворюється від доконаного дієслова і відповідає разовій (короткочасній) дії: *навантаження*, *напруження* [механічне], *зниження температури*, *повернення* [назад], *взяття* [інтеграла], *прийняття* [рішення], *з'єднання* ["зірочкою"], *поширення* [спектру]. Іноді – якщо для розглядуваного процесу найхарактернішою є не разова (короткочасна) дія, а повторювана – вживається форма з *-ування/-ювання* чи *-ання/-яння*, утворена від дієслова недоконаного чи поєднаного виду: *інфрачервоне випромінювання* (складається з багатьох актів висилання проміння); *зникання сигналу* (відбувається раз по раз). Іноді іменник із нульовим закінченням чи закінченням *-а* позначає разову дію: *поворот* [на певний кут]. Якщо не існує форми на позначення тривалої чи повторюваної дії, то замість неї вживається наявна: *вилітання*, *відкидання*, *зношування*, *повертання* [назад; на певний кут].

Отже, англійському терміну *substitution* відповідають чотири українських слова з нетотожними значеннями: *заміна* (явище); *замінення* (разова дія); *заміняння* (тривала дія); *замінювання* (повторювана дія). *Обігрів* – це явище, *обігріття* – разова дія, *обігрівання* – тривала та повторювана дія. Зауважмо, що в російській мові такі тонкощі, як правило, не розрізняються – хоча й тут є певні тенденції до розділення понять: наприклад, запозичені слова з фіналлю *-ция* позначають здебільшого явище та разову дію (*активация*), а з *-ирование* – тривалу та повторювану (*активирование*).

У багатьох випадках, коли увага не акцентується на якості дії, форми з нульовим закінченням (чи закінченням *-а*), які відповідають явищу, та іменники з фіналлю *-ння*, що описують певний тип дії, є взаємозамінними. У цьому розумінні слова в групах *збір* – *збирання*, *розробка* – *розроблення* – *розробляння* – *розроблювання*, *передача* – *передання* – *передавання* тощо можна вважати синонімами. Зауважимо, що термін *вимір* не належить до групи *вимірювання* – *виміряння* – *вимірення*, тому що має зовсім інше значення.

Але якщо ми підкреслюємо разовість, короткочасність дії, доречною є форма на *-ення*: *розроблення стандарту відбулося швидко*. Якщо наголошуємо на тривалості

процесу, то вживаємо форму на *~ання/ання*: *розроблення стандарту було тривалим*. Якщо процес час від часу переривався, то варто скористатися формою на *~ювання/ування*: *розроблювання стандарту поновлювалося щоразу, як з'являлися кошти*. Якщо ж увага не акцентується на особливостях процесу, то вживаємо форму з нульовим закінченням (чи закінченням *~а*). Цей варіант єдино можливий у випадку, коли йдеться про ряд процесових понять: *розробки наших фахівців тривають; розробки треба розширити*. На відміну від іменників із фіналлю *~ння*, форми з нульовим закінченням (чи закінченням *~а*) завжди мають граматичні ознаки числа (однини чи множини). Це важливий атрибут іменника, який істотно впливає на точність відтворення поняття. Тому в парадигмі термінів-іменників, утворених від одного й того ж дієслова, ми вважаємо саме такі форми основними.

Наведемо ще кілька прикладів уживання віддієслівних іменників у науковому стилі. **Відхилення** стрілки амперметра, яке ми щойно спостерегли, свідчить про виникнення індукованого струму в колі (разова дія). **Відхилювання** стрілки амперметра, яке ми спостерігали щоразу, коли замикали коло, свідчить про виникання індукованого струму в колі (повторювана дія). **Відхилення** стрілки амперметра свідчить про повільне наростання струму в колі (тривала дія). Всі **відхили** у значеннях струму фіксуються приладом (явище). Зауважмо, що всім чотирьом українським формам відповідає одна-єдина російська – *отклонение*.

Таке трактування віддієслівних іменників ми застосовували в практичній термінографічній роботі, зокрема в "Російсько-українському словнику фізичної термінології" [Вакуленко 1996], у чотиримовному "Англійсько-німецько-російсько-українському комп'ютерному словнику природничих термінів (фізика)" [Вакуленко, Вакуленко 1995-1996] та в "Тлумачному словнику з фізики" [Вакуленко, Вакуленко 2008].

Отже, за допомогою різних форм віддієслівних іменників, наявних в українській мові, можна розмежовувати дуже тонкі поняття (що не завжди доступно в англійській, російській та інших мовах) і вживати, таким чином, найточніший і найвдаліший термін. Виду віддієслівні іменники не мають.

У зв'язку з усім вищесказаним, потребує перегляду стандарт ДСТУ 3966-2000 "Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять", який неадекватно трактує віддієслівні іменники і який був розроблений окремими членами Технічного комітету зі стандартизації науково-технічної термінології без належного посилання на первісні джерела – зокрема, [Вакуленко 1996, 31-32].

В статте рассмотрены особенности семантики и употребления украинских отглагольных имён существительных в научном языке. Показано, что категория вида на отглагольные существительные не переносится.

Ключевые слова: глагол, имя существительное, термин, вид.

In this article, the particular qualities of semantics and use of Ukrainian verbal nouns in the scientific language are investigated. It is shown that the category of aspect is not transferred onto the verbal nouns.

Key words: verb, noun, term, aspect.

Література:

1. Білодід І.К. Русско-украинский словарь // [Голова ред. колегії акад. АН УРСР І.К. Білодід]. – Тт. I-III. – К.: Наукова думка, 1968.
2. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К., Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.
3. Вакуленко М.О., Вакуленко О.В. Англійсько-німецько-російсько-український комп'ютерний словник природничих термінів (фізика) / INTAS-UA №95-263.
4. Вакуленко М. Російсько-український словник фізичної термінології / [За ред. проф. О.В. Вакуленка]. – К.: Поліграфічний центр Київського університету імені Тараса Шевченка, 1996. – 236 с.
5. Вакуленко М.О., Вакуленко О.В. Тлумачний словник із фізики. 6644 статті / [За ред. проф. О.В. Вакуленка]. – К.: Поліграфічний центр Київського університету імені Тараса Шевченка, 2008. – 767 с.
6. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с. – Бібліогр.: с. 391-398.
7. Пілецький В. Функціонування віддієслівних термінів з суфіксом *-ка* в українській фізичній термінології / В. Пілецький // Проблеми української науково-технічної термінології: [Тези 3-ї Міжнародної наукової конференції]. – Львів, 1994. – С. 82-83.